

Hargittai István^o

Terebélyes fehér folt

a magyar tudományosság történetében^{oo}

A Horthy-korszak antiszemitizmusa és a magyar holokauszt óriási veszteségeket okozott a magyar tudományosságban. Ezeket a veszteségeket ma, még a sok évtizedes távlatból is csak érzékelni tudjuk. A kémikus szerző messze nem a teljesség igényével készült írásának célja, hogy felhívja a figyelmet az alapos felmérés szükségességére és a már ismert veszteségekre történő méltó megemlékezés hiányára.

BEVEZETÉS

A *Budapesti séták a tudomány körül* című könyvünkben¹ a tudománnyal kapcsolatos *lábható* budapesti emlékeket gyűjtöttük össze – szobrokat, emléktáblákat és épületeket. A tudományt tágan értelmeztük, nemcsak a felfedező tudományt vettük számba, hanem a mérnökséget, a feltalálást, a gyógyítást és az oktatást is. Könyvünkben megemlékeztünk a holokauszt magyar tudományosságához kötődő néhány áldozatról, és feltűnt számunkra, hogy mennyire hiányoznak olyan emlékművek, amelyek konkrét személyek emlékének adoznának. Már a könyv készítése közben, 2013-ban megjelenttem egy cikket megfigyeléseinkről a *Magyar Tudomány* című folyóiratban.² Akkoriban sok szó esett a magyar zsidóság deportálása közelgő hetvenedik évfordulójáról, és azt reméltem, hogy a cikk nyomán készül majd valamilyen tanulmány azokról a veszteségekről, amelyek a magyar tudományosságot a holokausztban érték. A jelen írás a *Budapesti séták* releváns anyaga és a *Magyar Tudomány*ban megjelent cikk bővített változata-folytatása.

Amikor azt a reményemet fejeztem ki, hogy készül majd egy tanulmány, egy részletesebb felmérés a magyar tudományosságnak a holokausztban elszenvedett veszteségeiről, akkor ezek a könyvünk és a cikkem korlátaira is utaltam. A korlátok közé tartozik, hogy mondandóm tárgya szinte kizárólag Budapestre vonatkozik, és hogy a már létező emlékművekhez kapcsolódik. Paradox módon éppen ott vannak a könyvünknek és az írásomnak hiányosságai, ahol a legnagyobb szükség lenne további

ismeretekre, hiszen eredetileg mi a létező és nem a hiányzó emlékművekre figyeltünk. Ezért hangsúlyozom, hogy a jelen írásom célja is az emlékezésen kívül legalább annyira a felhívás arra, hogy tudományos igényességgel készüljön részletes felmérés a veszteségekről: ezzel a mai tudományosság ki egyenlíthetné ide vonatkozó régóta esedékes adósságát, és nemcsak a mártírokkal, de saját magát is szemben is. A téma alapos feldolgozása nem szorítható a magyar holokausztnak nevezett 1944–45-ös időszakra, mert az folyamánya volt az egész Horthy-korszak történéseinek.

Sajnos a Magyar Tudományos Akadémia honlapján állandó anyagként szereplő „A Magyar Tudományos Akadémia története” című anyag alkalmatlan arra, hogy abból reális képet alkothassunk a magyar tudományosság Horthy-korszakbeli helyzetéről, és hogy abból tudomást szerezzünk arról, hogy voltak a magyar tudományosságot is érintő antiszemita törvények, és volt magyar holokauszt, amelyben a magyar tudományosságot veszteségek érték.³ Jeleztem a véleményemet a honlapot működtető MTA Kommunikációs Főosztálynak, és a következő válasz kaptam: „A rövid Akadémia-történetben nem tudjuk ilyen részletességgel bemutatni az Ön által felvetett korszakot (illetve ebben az esetben a többi korszak részleteit is ki kellene bontanunk), ezért nem tudjuk átírni ezt a bekezdést.”⁴ Felvetődik a kérdés, milyen részletességgel kellene írni az MTA történetéről ahhoz, hogy az antiszemitizmus és a holokauszt által okozott veszteségek említhetők legyenek?

Budapestben megrendítő emlékművek tiszteleg-

^o Az MTA r. tagja, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, istvan.hargittai@gmail.com

^{oo} A forrás megjelölése nélkül közölt képek a szerző felvételei.

James D. Watson Nobel-díjas amerikai tudós az (éppen zárva tartó) Emanuel-emlékfőnél 2002-ben

Aaron Ciechanover Nobel-díjas izraeli tudós a 'Cipők a Duna-parton' emlékfőnél 2005-ben

nek a magyar holokauszt áldozatai előtt, de a több százezer meggyilkolt deportáltnak nincs *készítve* emlékfőve. Az Emanuel-emlékfő (Varga Imre alkotása, 1990) a Raoul Wallenberg Emlékparkban áll, amely a Dohány utcai zsinagóga kertjének része, a zsinagóga Wesselényi utcai oldalán, tehát nem közterületen van, és a nyitvatartása is korlátozott. Az emlékfő a New York-i Emanuel Alapítvány ajándéka volt. Ott voltam az avatásán, amelyen a politikai változások utáni első demokratikus választásokon kormányra került miniszterelnök is beszélt. A miniszterelnök gyászolta az áldozatokat, de szavaival kétféle osztotta a jelenlevőket: „Őnök” és „Mi”. Megerősítette, ami a valóság volt, hogy az emlékfő az „Őnöké”, és nem a „Miénk”.

A „Cipők a Duna-parton” emlékfő (Can Togay János és Pauer Gyula alkotása, 2005) a nyilasok által a Dunába lőtt zsidó áldozatok emlékének tiszteleg. Az emléktábla felirata magyarul, angolul és héberül így emlékezik: „Az 1944–45-ben nyilasok által a Dunába lőtt áldozatok emlékére állíttattott 2005. április 16-án.” A felirat szemérmesen elhallgatja, hogy az áldozatok zsidók voltak, mondván, hogy azt ügyis mindenki tudja, és különben is ott van a héber nyelvű felirat, amiből ugyancsak erre lehet következtetni.

A fasizmus áldozatainak emlékműve, XIII., Viza utca

A fasizmus áldozatainak emlékműve (Makrisz Agamemnon alkotása, 1986) a XIII. kerületben, a Duna-parton, a Viza utcánál áll. A szobrász egyik leghíresebb alkotása az ausztriai mauthauseni náci koncentrációs tábor áldozatainak emlékműve (1962). Ennek feles méretű másolatát avatták fel 1986-ban Budapesten. A rajta olvasható szöveg szerint az alkotás azokra az ellenállókra, katonaszökevényekre, üldözöttekre emlékezik, akiket a fasiszták 1944–45 telén a Duna-parton meggyilkoltak. Ez tipikus példája annak, hogy a Kádár-rendszer milyen megfogalmazást tartott „politikailag korrektnek”. A Dunába zsidó áldozatokat lőttek bele, a gyilkosok pedig nyilasok voltak, de a rendszer mindezt inkább kőösítette. A felújított emlékművet 2010. április 14-én változatlan felirattal, ökumenikus istentisztelettel újraavatták. Aki 2012 májusában zsidógyűlölő jelszavakat mázoltak az emlékműre, azokat az eufemisztikus felirat nem tévesztette meg.

Önmagában a „fasizmus áldozatai” kifejezés is megtévesztő. Volt olasz fasizmus és német nemzeti szocializmus. Ami Magyarországon volt, az a Horthy-korszak tekintélyuralmi, antiszemita rendszere, amely a vidéki magyar zsidók deportálásában

kulminált, és aztán a nyilas uralomba torkollott. Úgy általában lehet beszélni a „fasizmus áldozatairól”, és erre is azt mondhatjuk, hogy mindenki tudja, hogy ez mit jelent. De ez valóban így van? A kifejezés ködösítő, és mintha magyar felelősséget maszkírozna.

A magyar nácik, a nyilasok 1944. október 15-én vették át a hatalmat a lemondásra kényszerített Horthy Miklóstól. Addigra, Horthy országjárása alatt már több száz ezer, főleg vidéki zsidót deportáltak, elsősorban Auszwitzba, ahol nagy többségüket megölték. A zsidók megkülönböztetése, üldözése és módszeres megsemmisítése Magyarországon már a németek bevonulása előtt megkezdődött és folyt, ha nem is olyan hatékony technológiák alkalmazásával, mint amilyeneket Németország alkalmazott. Az ún. munkaszolgálatosok keleti frontra történő küldésével az ún. keretektől azt várta el a hatalom, hogy a munkaszolgálatosok ne térjenek vissza. Tudatosan írok ún. munkaszolgálatról és ún. munkaszolgálatosokról, mert ezeket a korabeli kifejezéseket eufemisztikusnak tartom.

A munkaszolgálatban, a haláltáborokban és a Budapesten meggyilkoltak között ott voltak a tudomány emberei is. Néhányukról részletesebben

szólok, hogy az ismertebb statisztikákon túl egyéni sorsokat is lássunk. Amint az általánosabb emlékművek esetében, az egyénekre vonatkozóknál sem derül ki, hogy a diszkrimináció és megsemmisítés zsidóságuk miatt történt. Az összes, sajnos kevés létező emlékműnél ismertetésünkhöz hozzá lehetne tenni, hogy hiányzik a zsidóság megnevezése. Endékül pedig az információ hiányos és igaztalan, és későbbi generációk számára sok esetben egyenesen érthetetlen lesz.

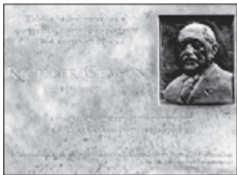
RICHTER GEDEON

A gyógyszergyáros üzletember-gyógyszerész *Richter Gedeon* (1872–1944)⁵ asszimilált zsidó földbirtokos családba született. A család Gyöngyös közelében, Ecséden élt. Richter a gimnázium befejezése előtt abbahagyta tanulmányait, és egy gyöngyösi gyógyszer-tárban kezdett dolgozni. Ebben az időben rendelték el, hogy a gyógyszerészek egyetemi végzettségűek legyenek, és ezért Richter befejezte a gimnáziumot, majd elvégezte a budapesti tudományegyetemet. Ezután két évet dolgozott gyógyszer-tárakban, hogy gyakorlatra tegyen szert. Négy évet töltött Olaszországban, Németországban, Franciaországban és Angliában. Amikor hazatért, és miután pénzét tette a családi birtokot, huszonkilenc éves korában gyógyszer-tárat vásárolt.

Richter egykori Sas Patikája helyén ma is gyógyszer-tár működik a IX. kerületben az Cillősi út és Márton utca sarkán. Richter gyógyszer-részeként találta meg igazi hivatását, és hamarosan hozzáállott a független magyar gyógyszer-gyártás megvalósításához.

Munkáját nehezítette, hogy a gyógyszer-gyártást és forgalmazást még nem szabályozták törvények, de hamarosan ezek is megjelentek, részben éppen Richter tevékenységének hatására. Richter az ún. hiánybetegségek kezelésére fordított figyelmet, és állati szervekből kivont hatóanyagokra alapozta ún. organoterápiás készítményeit. Laboratóriumában kutatási részleget fejlesztett ki, és 1902-től rendszeresen hírlevelet jelentetett meg, amelyet díjtalanul terjesztettek az orvosok között. A kutatás egyre nagyobb teret nyert a hamarosan nemzetközileg is jegyzett gyár termelésében. Richter tevékenysége növényi kivonatokra és szintetikus gyógyszerek előállítására is kiterjedt.

Richter cége tartósan sikeres termékeket állított elő, például az aszpirinhez hasonló Kalmopryrint, valamint a glanduintrin injekciót, amely oxitocint tartalmaz, és nőgyógyászati kezelésben alkalmazták sikerrel. Az újdonságokra gyorsan reagált, így például az 1925-ban felfedezett inzulint már 1926-ban gyártotta és forgalmazta. Az 1930-as évek elejére a Richter cég nemzetközileg is az ősztrógn egyik vezető előállítója lett, és világszerte kezdett terjeszkedni. A Richter-részvények már 1923-ban megjelentek a tőzsdén, de Richter óvatosságot tanúsított

Richter Gedeon emléktáblája (Buda István) egykori lakhelyén,
XIII. Katona József utca 21.

gondoskodott arról, hogy megmaradjon a családi többségi tulajdon. Az 1930-as évek közepére már száz országban forgalmazták Richter-termékeket, és a cég a Tungsram után Magyarország második legnagyobb exportőre lett.

Az 1930-as évek végén megjelenő antiszemita törvények egyre jobban akadályozták a vállalat normális működését, amelyet katonai parancsnokság irányítása alá helyeztek. Richter Gedeont lemondatták a cég vezetéséről, majd 1942-ben minden funkciójától megfosztották. Azt is megtiltották neki, hogy a gyár területére betegye a lábát, de Richter még így is, titokban, tanácsokat adott. Képtelen volt reálisan felmérni a veszélyeket, csak a gyárral törődött, és nem foglalkozott a menekülési gondolatával. 1944. december 30-án vitték el a nyilasok, hogy belelőjék a Dunába. Egykori lakhelyén, a XIII. Katona József utca 21. számú háza falán domborműves emléktábla emlékeztet rá.

Bródy Imre mellszobra az Ajkai Gimnázium kertjében

Pfeifer Ignác szobra (Mikus Sándor, 1975)
a Műegyetem kampuszán

BRÓDY IMRE

A fizikus *Bródy Imre* (1891–1944) Gyulán született. 1909 és 1914 között tanult matematikát és fizikát a budapesti tudományegyetemen. Középszintű tanítói, közben elméleti fizikai kutatásokat folytatott, és 1918-ban doktorált. Kiválóságát elismerve az egyetem meghívta tanársegédnek, de 1920-ban az antiszemitizmus lehetetlenné tette egyetemi pályáját, és Németországba ment. Göttingenben a fizika egyik vezéralakjának, Max Bornnak lett a munkatársa. Born tanszékén a világ élvonalába tartozó fiatal fizikusok dolgoztak, köztük Werner Heisenberg. Ez különösen nagy súlyt adt Born dicsőretének, aki úgy nyilatkozott Bródyról, hogy valószínűleg összes fiatal munkatársa közül a legtehetségesebb volt.⁶

Bródy két év elteltével visszatért Magyarországra. Az Egyesült Izzó – a Tungstram – kutatólaboratóriumának munkatársa lett. A cég Aschner Lipót vezérigazgató kezdeményezésére korszerű kutatólaboratóriumot működtetett, amelyet a volt műegyetemi professor, *Pfeifer Ignác* (1867–1941) vegyészmérnök vezetett.

Pfeifert azért küldték el a Műegyetemről, mert azzal vádolták, hogy 1919-ben részt vett a komünben. Pfeifer a Tungstramban úttörő fejlesztéseket irányított, és tehetséges fiatal fizikusokat és mérnököket gyűjtött maga köré, köztük Bródy Imrét és Selényi Pált. Még emigráns tudósok is, mint Polányi Mihály és Gábor Dénes, elfogadtak tőle kutatási megbízásokat. Az antiszemita törvények következményeként aztán a Tungstram-beli állását is elvesztette.

Az eredetileg elméleti fizikus Bródy újító-technológusként is kiváló eredményekre jutott. Legismertebb találmánya a kriptonlámpa, amely sok szempontból előnyösebbnek bizonyult az addig használt argonlámpánál. A szükséges kriptongázt az addigi drága eljárásoknál jóval olcsóbban állították elő, és ebben a munkában Bródy Polányival és Kőrösy Ferencsel is együttműködött. A kriptonlámpa nemzetközi siker lett, termelésére 1937-ben Ajkán gyárat alapítottak.

Az egyre erősödő antiszemitizmus és a zsidóellenes törvények a Tungstramot is elértek. A cég leváltotta Pfeifert és Aschnert. Az új vezető, Bay Zoltán kiváló szakember és humánus egyéniség volt, aki

szívén viselte üldözött munkatársai sorsát. A vállalatot a védelmi célok szempontjából kivételezettek nyilvánították, és ezzel több vezető kutatónak, köztük Bródynek is mentességet biztosítottak a munkaszolgálat alól. Amikor azonban Bródy feleségét és leányát deportálták, Bródy feladta mentességét, és 1944. június 3-án őt is elhurcolták. Még látták Auschwitzban, ahol, mire odaérkezett, feleségét és leányát már megölték. 1944 végére Bródy is halott volt. Domborműve a VII. kerületi Kazinczy utca 21. szám alatti Magyar Elektrotechnikai Múzeumban található, mellszobra az ajkai Bródy Imre Gimnázium kertjében áll.

TOVÁBBI ÁLDOZATOK

Wolf Emil (1886–1947) eredetileg Richter egyik munkatársa volt, majd társalapítója lett a jövőbeli vállalat-őrüsnak, a Chinoinnak. Münchenben tanult, és vegyész-mérnök-ként végzett. 1910-ben alapította meg Kereszty György (1885–1937) vegyész-mérnökkel együtt azt a vegyészeti gyárat, amelyből 1913-ban megalakult a Chinoin Gyógyszer és Vegyészeti Termékek Gyára. Elsősorban szintetikus gyógyszereket állítottak elő, és szorosan együttműködtek Zemplén Géza műegyetemi professzorral és tanszékével. Wolfot 1944-ben Németországba deportálták, de túlélte, és hazajött. Tovább vezette a Chinoint 1947-ben bekövetkezett haláláig. Mellszobra a IV. kerületben az István út és Nyár utca sarkán áll.

A Magyar Meteorológiai Társaság Steiner Lajos-émlékérme

© Hargittai István

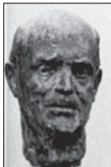
Steiner Lajos (1871–1944) meteorológus és geofizikus a budapesti tudományegyetemen tanult, és egy időben Eötvös Loránd asszisztensként dolgozott. 1892 és 1932 között a Meteorológiai Intézet munkatársa volt, 1927-től igazgatója. Fő kutatási területe a földmágnesség volt, 1917-ben akadémiai levelező taggá választották. Kezdeményezte az időjárás-előrejelzés magyarországi bevezetését. 1944. április 2-án a zsidótüldözések elől az öngyilkosságba menekült. A Magyar Meteorológiai Társaság Steiner Lajos-émlékérmét hozott létre, amely Borsos Miklós alkotása.

Matthaei Nándor (1879–1944) a zürichi ETH-n (Szövetségi Műszaki Egyetemen) végzett vegyész-mérnök-ként, majd 1903-ban a Genfi Egyetemen doktorált. Néhány évig a világhíres szerves kémikus Emil Fischer munkatársaként Berlinben kutatózott. 1911-től dolgozott a budapesti tudományegyetemen, közben 1917–1918-ban Bécsben szolgált katonai vegyész-ként. Intenzíven kutatótt, és elsősorban a cukorkémiaiban ért el sikereket. 1934-ben az MTA levelező tagjává választották. 1944. május 21-én a zsidótüldözések elől az öngyilkosságba kergettek. Sem volt egyetemi munkahelyén, az ELTE szerves kémia tanszékén, sem az ELTE Könyvtárban nincs információ róla az 1934 utáni időszakra vonatkozóan.

Wolf Emil mellszobra (Tóth Dávid, 2010) a IV. István út és Nyár utca sarkán

© Hargittai István

© Hargittai István

Káldor Adolf fejszobra
(Schaár Erzsébet)
a XXII. Duna utca 2. szám előtt

Selényi Pál és felesége síremléke
a X. Kozma utcai zsidó temetőben
(Varga József szíveségéből). A síremlék
Selényiék mártírhaláláért halt fiaiért, Selényi
Györgyre és Selényi Tamásra is emlékezik

Fellner Frigyes

Borr és Felvincs, megyerálókny. 2017. 06.13.

Káldor Adolf (1882–1944) Modoron (ma Szlovákiában) született. Budafok első tisztiorvosa volt – Budafok ma Budapest XXII. kerületéhez tartozik. Népszerű volt betegei körében. 1944 tavaszán nyarán hurcolták el családjával együtt, és Auschwitzban tölték meg. Miniatűr fejszobra a XXII. kerületben a Duna utca 2. szám alatti rendelőtér előtt áll.

Frischmann Ernő (1883–1944) Budapesten született. Budapesten és Berlinben tanult jogot. 1934-ig egyetemi tanár volt, majd a második zsidóellenes törvényig a *Magyar Hírlap* főszerkesztője volt. A német megszállás után koncentrációs táborba vették, és ismeretlen helyen halt meg.

Selényi Pál (1884–1954) fizikus, felfaláló túlélt a munkaszolgálatot, de két fiát megölték. Selényi a Barcsay Gimnáziumban, a későbbi Madáchban érettségizett, majd a tudománygyvetemen szerzett matematika–fizika szakos tanári oklevelet. 1918-ig az egyetem II. számú fizikai intézetében dolgozott, és Eötvös Loránd halála után ő lett a kísérleti fizika előadója. 1919-ben tagja volt a tudományos egyesületek és múzeumok direktóriumának, és a kommunizmus bukása után többet nem lehetett állami alkalmazásban. Az Egyesült Izzó kutatója lett, sok sikeres találmánnyal. Egyik találmányát a fénymásolás, a xerográfia megalapozásának tekintik. 1939-ben a zsidóellenes törvénykezés nyomán kénszernyugdíjazták. A munkaszolgálatot súlyos betegként élte

túl, de a háború után még dolgozott, tagja lett az MTA-nak, és élete végén professzorként oktatott. A Kozma utcai zsidó temetőben található síremlékén szerepel két mártírhaláláért halt fiának neve, Selényi György (1915–1944) és Selényi Tamás (1923–1944).

Fellner Frigyes (1871–1945) nemzetközileg elismert közgazdász és statisztikus volt. Budapesten született, a református gimnáziumba járt, majd elvégezte a jogi kart, és 1897-ben ügyvéddé avatták. Pályája a bankszektorban indult, amelyet idővel feladott a tudományos pályafutás kedvéért. Elsősorban a nemzeti össztermék kérdéskörével foglalkozott, ami akkor úttörő kutatás volt Magyarországon. Mind a tudománygyvetemen, mind pedig a Műegyetemen kinevezték professzornak. 1917-ben nemességet kapott, a főrendi ház póttagja lett, majd 1938-ban (a felsőház) teljes jogú tagja. Fellner sohasem exponálta magát politikai kérdésekben. Az MTA 1915-ben Fellnert levelező tagnak és 1936-ban rendes tagnak választotta meg.

Fellner szárnyaló pályája hirtelen ért véget a zsidóellenes törvények megjelenésével.⁷ Egyik napról a másikra megszűnt felsőházi tagsága, pedig az életre szóló kinevezés volt. Az addig rendszeresen és aktívan publikáló Fellnertől az utolsó publikáció 1939-ben jelent meg. Magyarország német megszállását követően letartóztatták, Mauthausenbe hurcolták, ahol 1945 elején éhen halt.

DISZKRIMINATÍV AKADÉMIAI VÁLASZTÁSOK

A fentiekben három zsidó vagy zsidó származású akadémikus (Steiner, Mauthner és Fellner) is szerepelt. Sokkal több tudós áldozat volt, de csak kevesen voltak közöttük a Magyar Tudományos Akadémia tagjai. A Horthy-korszak idején nagyon kevés zsidó vagy zsidó származású tudóst választottak meg akadémikusnak. Alább felsorolom az érintetteket, akiket a Horthy-korszak 25 éve alatt tudomásom szerint megválasztottak, és feltüntetem a felekezetiüket is, egy adattár alapján.⁸ Ha csak a keresztény felekezet szerepel, akkor a nevezetnek már a szülei tértek ki. Az aláhúzás jelzi a Horthy rendszer idejére esett választásokat. Az említett adattárban Mauthner Nándor nem szerepelt. Az adattár szerint a 25 év alatt összesen két (2) zsidó vallású tudóst választott meg az Akadémia. Mindketten nemzetközi hírv matematikusok voltak.

- Alföldi András (1895–1981, evangélikus) régész, levelező tag 1933, rendes tag 1945, visszaminősítették 1949, tagságát helyreállították 1989.
- Angyal Dávid (1857–1943, kitért 1895) történész, levelező tag 1902, rendes tag 1917, tiszteleti tag 1936.⁹
- Fejér Lipót (1880–1959, izraelita) matematikus, levelező tag 1908, rendes tag 1930, tiszteleti tag 1946.
- Fellner Frigyes (1871–1945, kitért 1903) közgazdász, levelező tag 1915, rendes tag 1936.
- Földes Béla (1848–1945, kitért 1879) közgazdász, levelező tag 1893, rendes tag 1901, tiszteleti tag 1933.
- Haar Alfréd (1885–1933, izraelita) matematikus, levelező tag 1931.
- Korányi Sándor (1866–1944, római katolikus) orvos, tiszteleti tag 1935.
- Möller István (1860–1934, kitért 1882) építész, levelező tag 1927.
- Rados Gusztáv (1862–1942, kitért valamikor 1875 és 1884 között), levelező tag 1894, rendes tag 1907, tiszteleti tag 1937.
- Riesz Frigyes (1880–1956, kitért) matematikus, levelező tag 1916, rendes tag 1936.
- Winkler Lajos (1863–1939, református) vegyész, gyógyyszerész, levelező tag 1896, rendes tag 1922.

Természetesen nehéz lenne bizonyítani a antiszemitizmust az akadémiai választásokban, és kutatni is nehéz ezt a kérdést, hacsak szakkerülőtörvényi vizsgálódás nem jut majd nyomára eddig

ismeretlen dokumentumoknak. Az MTA Levéltárban ilyen anyagokra eddig nem bukkantak. Nincsenek kimutatások az akadémikusok etnikai vagy vallási hovatartozását illetően, és mivel a választásokat tömérdek szempont befolyásolja, a kirekesztés bizonyíthatósága kétséges. Ez azonban nem csökkenti a benyomást, hogy az antiszemita diszkrimináció meghatározó szerepet játszott. Egyetlen példát mutatok be arra, hogy valakit különlegesen kimagasló tudományos teljesítménye ellenére sem választottak meg.

1934-ben nyolc tekintélyes fizikus, mérnök és matematikus akadémikus jelölté akadémiai tagságra *Neumann Jánost*, aki akkor már nemzetközileg elismert alapvető eredményeket ért el például játékelméletével és a kvantummechanika matematikai

Neumann János mellszobra Teller Edével
a Műegyetem kampuszán

©Fotó: János S. Kovács/MTI

axiomatizálásával. Az aláírók mind olyan szakemberek voltak, akik érdemben meg tudták ítélni Neumann teljesítményét. Az ajánlók a szöveges méltatás mellett negyvenkilenc publikáció pontos bibliográfiai adatait sorolták fel. A következők írták alá Neumann ajánlását: Bláthy Ottó Titusz, Rados Gusztáv, Kövesligethy Radó, Tangl Károly, Fejér Lipót, Pogány Béla, Rybár István és Ortvány Rudolf.

Neumannt nem választották meg, de ő már a jelölést is nagy elismerésnek tekintette.¹⁰ Neumann akkor harmincegy éves volt, ami mai szemmel nagyon fiatalnak látszik az akadémiai tagság szempontjából. Abban az időben azonban ez az életkor nem számított túl fiatalnak, ha csak azt tekintjük, hogy Neumann ajánlót hány éves korukban választották meg (az egyetlen Bláthy kivételével). Fejér huszonnyolc éves volt (1908-ban), Pogány harmincegy (1918), Rados harminckettő (1894), Rybár (1918) is harminckettő, végül Kövesligethy harminchárom (1895). Neumann 1937-ben amerikai állampolgár lett, és ugyanabban az évben megválasztották az USA Nemzeti Tudományos Akadémia tagjának. A Horthy-korszak akadémiai választásában megnyilvánuló diszkrimináció is indokolt feltérő kutatást a sok évtizedes amnézia után.

Megemlítek még egy példát arra, mennyire közismert volt, hogy az antiszemita Horthy-rendszer nem tekintette a zsidó és zsidó származású tudósokat magyarnak. Amikor 1935-ben Szegeden megüresedett a fizika professzori állás, a korábbi szegedi, majd budapesti professzor, Ortvány Rudolf felvetette Wigner Jenőnek ezt a lehetőséget. Wigner Jenő akkor már Amerikában nemzetközileg elismert professzor volt. Wigner 1936. január 13-án ezt írta Ortváynak: „...éppen azon nem tudományos szempontok uralkodása, amelyek jelenleg úgyis kizárták tesszik az én kilátásaimat erre az állásra, mondom ezeknek a szempontoknak az uralkodása ezen állást egyszersmind igen kevésbé kívánatosá is tesszik.”¹¹

Két olyan zsidó származású akadémikusról tudunk, akiket a forradalmakban játszott szerepük miatt zártak ki a Magyar Tudományos Akadémia tagságából. Alexander Bernát (1850–1927) filozófus 1892-ben lett levelező tag és 1915-ben rendes tag. Kizárására 1919. november 24-én került sor. Tagságát 1989-ben állították vissza. Beke Manó (1862–1946) matematikus 1914-ben lett levelező tag, 1920-ban kizárták, és tagságát 1945-ben állították vissza.

Wigner Jenő mellszobra Avram Herszkóval a Műegyetem kampuszán 2005 januárjában

NUMERUS CLAUSUS

Neumann Jánoshoz és Wigner Jenőhöz hasonlóan nagyon sok tudományos pályára aspiráló zsidó (és nemcsak zsidó) fiatal hagyta el Magyarországot az 1920-as években, mert kilátástalannak látta a jövőt. A zsidó elvándorlásnak közvetlen oka is volt, amennyiben Magyarország lett az I. világháború utáni Európa első állama, ahol antiszemita törvényt fogadtak el. A hírhedt és egyszerűen csak *numerus clausus*-ként emlegetett 1920. évi XXV-ös törvény-cikk és végrehajtási utasítása drasztikusan csökkentette a felsőoktatási intézményekbe felvehető zsidó hallgatók számát. Ez Teleki Pál első miniszterelnöksége alatt történt. Kormányzása rövid lélegzetű volt, de a *numerus clausus* következményei hosszú távra szóltak. Teleki Pál második miniszterelnöksége idején (1939–1941) különösen brutális antiszemita törvényeket vezettek be.

Az 1919-es kommunista diktatúrát kegyetlen fehérterror követte. Az antiszemita kampány kibővítését azzal is indokolták, hogy a Tanácsköztársaság sok vezetője zsidó volt. 1920. június 4-én megkötötték a trianoni békeegyezményt, amely nevét Versailles Nagy-Trianon nevű kastélyáról kapta, ahol az egyezményt aláírták. A trianoni béke súlyos következményekkel járt, az ország elvesztette területének kétharmadát, Horvátország és a mai Szlovákia új államok része lett, hatalmas terület jutott Romániának, de valamennyi még Ausztriának is. A „boldog békeidőben” az asszimilálódó zsidó népesség erősítette a magyarságot, amely egyébként kisebbségben volt a soknemzetiségű történelmi Magyarországon. Trianon után alig maradtak nemzetiségek az új országhatárokon belül, viszont nagy magyar népesség rekedt az anyaországon kívül.

A kívülről rekedt fiatalságból tömegével jöttek Budapestre továbbtanulási lehetőséget keresve. A viszonylag nagy zsidó részarány a felsőoktatásban támadások kereszttüzébe került. Történelmi okai voltak annak, hogy a zsidó fiatalok bizonyos foglalkozásokban miért jelentek meg különösen nagy arányokban. Ezeknek az okoknak az elemzése nem tárgya ennek a cikknek.¹² A lényeg az, hogy a *numerus clausus* szelleme végig érvényben marad a Hoerthly-korszak idején, még akkor is, ha formális intézkedéseit az 1920-as évek második felében enyhítették.

A teljes képhez tartozik, hogy a *numerus clausus* törvény nem a társadalom jelentős részétől idegenül, hanem éppen a társadalomban megnyilvánuló antiszemizmussal összhangban született. Még nem volt *numerus clausus* törvény, amikor az éppen

Szilárd Leó

© Hargittai István

leszerelt Szilárd Leó 1919 őszén visszatért a Műegyetemre, hogy folytassa félbeszakadt tanulmányait. Nacionalista diákok a Műegyetem főbejárata előtti lépcsőkön rugdosták le, hogy megakadályozzák a zsidó Szilárd bejutását. Szilárd hiába szerette volna megmutatni kiterését igazoló keresztlevélét, a nacionalista diákok számára ez érdektelen volt. Szilárd abban a pillanatban eldöntötte, hogy külföldre megy. Évekig javasoltam a Műegyetem vezetőinek – eredménytelenül –, hogy a Műegyetem állítson sok máséhoz hasonlóan mellszobrot a Műegyetem volt diákjának, Szilárd Leónak.

A nacionalista diákok zsidóvéresei az 1920-as években ismétlődő események voltak. Wigner Jenő hangoztatta, hogy nem emlékszik ilyen esetekre, de hozzátette, hogy ha emlékezne is azt mondaná, hogy elfelejtette őket. Végül kiderült, hogy emlékszik például olyan esetre, amikor egyszerre három támadták meg és verték meg. Az 1930-as évek közepén az egyetemi antiszemita megnyilvánulások felerősödtek, tehát még a további antiszemita törvények bevezetése előtt. Így például a humanitásáról ismert Huzella Tivadár szövetségi előadásán

© Hargittai István

Kozma László, Heller László és Barta István mellszobra a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen

előfordult, hogy a nem zsidó diákok – az egyetlen Wenckheim Miklós gróf kivételével – nem akartak együtt helyet foglalni a zsidó diákokkal.

Sokak továbbtanulását 1920-tól kezdve törvényileg megakadályozta a *numerus clausus*. Akik megtehették, külföldön tanultak. Voltak akik soha sem tértek vissza, sokan azonban visszajöttek Magyarországra. Erről sincsenek adatok, többek között azért sem, mert nem ildomos ezeket a dolgokat felderíteni. Három példát említek a külföldi továbbtanulásra kényszerült későbbi sikeres mérnökök köréből. Külföldi tanulmányaikról életrajzaik szorgalmasan megemlékeznek, de a külföldi továbbtanulás oka rendszerint rejtve marad.

Kozma László (1902–1983) villamosmérnök a brnói műszaki egyetemen szerzett villamosmérnöki diplomát. Belgiumban dolgozott az ország német lerohanásáig, amikor is elbocsátották és hazatért. 1944-ben deportálták, ahonnan súlyos betegként tért vissza. A Műszaki Egyetemen tanított, de 1949-ben koholt vádak alapján letartóztatták, és öt évig börtönben volt. 1954-től újra a Műszaki Egyetemen oktatott, megtervezte az első hazai digitális programozható számítógépet, tervet dolgozott ki a telefonrendszer korszerűsítésére, továbbfejlesztette a villamosmérnök-oktatást, és kezdeményezte az elektronikai szakképzést.

Heller László (1907–1980) Zürichben tanult gépészmérnöknek a Svájci Műszaki Egyetemen (ETH) és ott is doktorált. Hazatérve az iparban helyezkedett el, majd magánírodája volt. Nem tudjuk mi történt vele a következő években. 1951-ben ki nevezték egyetemi tanárnak a Műszaki Egyetemre.

Forgó Lászlóval együtt feltalálta a Heller–Forgó hűtőrendszert, amely a léghűtéses kondenzáció alapszik, és elsősorban erőművekben alkalmazzák.

Barta István (1910–1978) Karlsruheban szerzett villamosmérnöki diplomát 1933-ban. Először az Ericsson cégnél helyezkedett el, majd 1938-tól az Egyesült Izzó munkatársa volt, ahol 1945-től osztályvezetőként dolgozott. A két dátum között nincs információk életének alakulásáról. Dolgozott még az Orion cégnél és a Távközlési Kutatóban. 1949-től a Műszaki Egyetem professzora, nemsokára tanszékvezetője, egy ideig rektorhelyettese volt. Kezdeményezte a magyar elektronikai ipar kifejlesztését, kutatási területébe tartozott az akusztika és a rádiós és televíziós technológiák.

Klebelsberg Kunó akadémikus, 1922 és 1931 között vallás- és közoktatásügyi miniszter javaslatára a törvény szövegében a faj és nemzetiségi utalásokat nemzeti lojalitásra és erkölcsi megbízhatóságra cserélték. Teleki, Klebelsberg és mások tisztában voltak azzal, hogy a civilizált világban a *numerus clausus* rossz fényt vet Magyarországra, és Klebelsberg különösen kifinomultan alkalmazta a kettős beszédet, igyekezve Nyugaton azt mondani, amit ott elvártak, de irthon folytatta a hazai használatra kialakított mondanivalót és politikát. Gátlástalan cinizmus nyilvánul meg például a következők, 1924-es parlamenti kijelentésében: „Adják vissza nekünk a régi Nagy-Magyarországot, akkor majd hatályon kívül fogjuk tudni helyezni a numerus clausus.”¹²

Klebelsberg felismerte azt a veszteséget, amit a sok elvándorló tehetség jelentett az ország számára, és arra törekedett, hogy visszahozza őket. A *nume-*

res clavus történetében játszott szerepe valószínűtlennek teszi, hogy ez a törekvése az elvándorolt zsidó tehetségekre is vonatkozott volna. A két világháború között egyetlen elszármazott zsidó tudós sem kapott professzori kinevezést magyar egyetemre, pedig voltak erre irányuló próbálkozások.

Emlékirataiban Max Born, a híres göttingeni fizika iskola később Nobel-díjjal kitüntetett mestere meséli el találkozását Klebelsberggel, ami nem annyira Klebelsberget, mint a korabeli magyar politika körül kialakult képet jellemzi. 1930 körül Klebelsberg meglátogatta a Göttingeni Egyetemet, és az egyetem adminisztratív vezetője, Justus Theodor Valentiner ebédet adott a jeles vendég tiszteletére.¹⁴ Az ebédre meghívták Göttingen legismertebb tudósait, köztük ott dolgozó neves magyar tudósokat is. Born a következőképpen adta elő a történeteket: Klebelsberg azt kérdezte Borntól, „mit gondolok a magyar matematikusokról és fizikusokról. Válaszom a magyar kollégáim dicsőírnusza volt. Megemlítettem először is régi barátaimat, Haar [Alfréd] és Kármán [Tódor] nevét, azután Pólya [Györgyét] Zürichből és másokat, akikre nem mind emlékszem ma már, végül pedig a fiatal generációt, akik akkor éppen Göttingenben voltak, Neumann Jánost, Wigner Jenőt és Teller Edét. Ennél a pontnál éreztem, hogy [a Nobel-díjas James] Franck sípcsonton rúg az asztal alatt, mire abbahagytam a beszédet, és hagytam, hogy Franck folytassa. Számomra érthetetlen volt, miért kellett Francknak olyan erőszakosan megszakítania engem, amíg csak a fogadás végétével meg nem magyarul. Mindenki, akit megemlítettem, zsidó volt, és ezért az antiszemita kormány szemében egyáltalán nem magyar.”¹⁵

Visszatérve a *numerus clavus*-hoz, az 1930-as években az fokozatosan *numerus nullus* lett. A Horthy-korszak második felében megvalósított oktatáspolitikai és kultúrpolitikai meghatározó politikusa, Hóman Bálint akadémikus, miniszter a *numerus clavus*-ot középiskolákra is ki akarta terjeszteni. Végül is az 1943/44-es tanévre az Országgyűlés elrendelte a középiskolákban a zsidó tanulók létszámának korlátozását, megvalósítva ezzel Hóman Bálint régóta hangoztatott törekvéseit. Ennek értelmében például a piarista gimnazistának, a későbbi Nobel-díjas Oláh Györgynek el kellett volna hagyni iskoláját, de a piaristák a rendeletet a felsőbbévekre nem alkalmazták. Sok más gimnazistát azonban sújtott ez a rendelkezés.

KÉNYSZERMUNKA ÉS DEPORTÁLÁS

1939-től kezdődően a Horthy-rendszer ún. munkaszolgálatra hívott be zsidó férfiakat. Magyarországi hadbalépését követően, 1941-től, a munkaszolgálatosokat ún. kísérő egységekben alkalmazták a keleti fronton és másutt. A háborús körülmények okozta nehézségeken és nélkülözéseken túl a munkaszolgálatosoknak megaláztatásokat és gyakran a keretlegények szadista kegyetlenkedéseit is el kellett szenvedniük.

A VII. kerületi Bethlen Gábor téren a 2. számú ház előtt áll egy emlékmű, amely az 1939 és 1945 közötti zsidó munkaszolgálatosokra emlékezik. Az emlékmű része a következő Radnóti idézet: „...fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”¹⁶ Nincs információk az elpusztult tudósokról, de szimbolikusan

Zsidó munkaszolgálatosok emlékműve, 1939–1945. VII., Bethlen Gábor tér 2.

rájuk is emlékeztetünk az alábbi részleges listával, amely olyan *létszábi* akadémikusokat sorol fel, akik munkaszolgálatosok voltak:

Ádám György (1922–2013), fiziológus
 Benedek Pál (1921–2009), vegyészmérnök
 Csáki Frigyes (1921–1977), gépészmérnök
 Erdős Ervin (1922–), külső tag,
 farmakológus
 Ernst Jenő (1895–1981), biofizikus
 Fokos Fuchs Dávid Rafael (1884–1977),
 nyelvész
 Fuchs László (1924–), külső tag,
 matematikus
 Gallai Tibor (1912–1992), matematikus
 Gergely János (1925–2008), orvos,
 immunológus
 Hahn István (1913–1984), történész
 Hanák Péter (1921–1997), történész
 Hoch Róbert (1926–1993), közgazdász
 Julesz Miklós (1904–1972), orvos
 Kalmár László (1905–1976), matematikus
 Kardos László (1898–1987),
 irodalomtörténész
 Kellner Béla (1904–1975), orvos
 Klein György (1925–2016), tiszteleti tag,
 orvos
 Lempert Károly (1924–), kémikus
 Lukács József (1922–1987), filozófus
 Marót Károly (1885–1963),
 klasszika-filológus
 Mérei Gyula (1911–2002), történész
 Pach Zsigmond Pál (1919–2001),
 történész
 Rényi Alfréd (1921–1970), matematikus
 Róbert László (1924–), külső tag,
 biológus
 Selényi Pál (1884–1954), fizikus
 Simonovits István (1907–1985), orvos
 Szabolcsi Bence (1899–1973), zenetudós
 Szalai Sándor (1912–1983), szociológus,
 filozófus
 Turán Pál (1910–1976), matematikus
 Vajda György (1927–), gépészmérnök
 Vajda Imre (1900–1969), közgazdász
 Vámos Tibor (1926–), villamosmérnök
 Weltner Andor (1910–1978), jogász
 Wolfram Ervin (1923–1985), kémikus
 Zsigmond László (1907–1992), történész

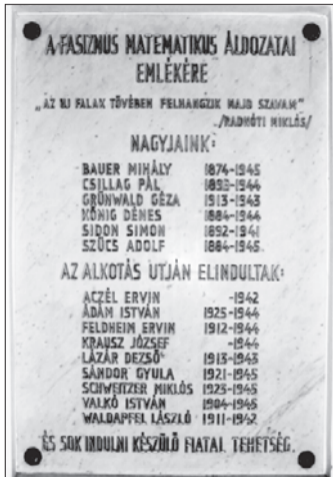
A következő névsor olyan *létszábi* akadémikusok nevét tartalmazza, akiket deportáltak, megint csak szimbolikusan, azokra is emlékeztetve, akik soha sem tértek vissza:

Berend T. Iván (1930–), gazdaságtörténész,
 Dachau
 Borbély Samu (1907–1984), matematikus,
 gépészmérnök, ?
 Erdős Ervin (1922–), külső tag, farmakológus,
 Sachsenhausen
 Frühling János (1937–2015), külső tag, orvos,
 Strasshof
 Hargittai István (1941–), kémikus, Strasshof
 Hershko, Avram (Herskó Ferenc, 1937–),
 tiszteleti tag, biokémikus, Strasshof
 Julesz Miklós (1904–1972), orvos,
 Buchenwald
 Kellner Béla (1904–1975), orvos, Ausztria
 Knoll József (1925–), orvos, farmakológus,
 Auschwitz
 Kozma László (1902–1983), villamosmérnök,
 Mauthausen–Günzkirchen
 Lempert Károly (1924–), kémikus,
 Mauthausen
 Mansfeld Géza (1882–1950), orvos,
 farmakológus, Auschwitz
 Páncs (Kardos) Pál (1926–1987),
 irodalomtörténész, Laxenburg
 Pauncz Rezső (Ruben) (1920–), külső tag,
 kémikus, Strasshof
 Ránki György (1930–1988), történész,
 Auschwitz
 Szabó Gábor (1927–1996), biológus,
 Auschwitz
 Weltner Andor (1910–1978), jogász,
 Buchenwald, Dachau

Vannak nevek, amelyek mindkét listán szerepelnek, mert voltak, akiket a munkaszolgálatból vizs-
 zatérve deportáltak.

MATEMATIKUSOK

Van egy fontos emléktábla a MTA Rényi Alfréd Matematikai Kutatóintézetének előterében (V. Reáltanoda utca 13–15.). Ezen az emléktáblán két névsor látható. Az egyetlen már beérkezett matematikusok, a másikon még csak ígéreteként számon tartott fiatalok neve szerepel. A harmadik, nem létező névsor azokra utal, akik még az ígéretilig sem juthattak el. Ezen az emléktáblán is olvasható Radnóti idézet: „az új falak tövében felhangzik majd szavam”.¹⁷ Az avatáson a volt munkaszolgálatos Turán Pál beszélt. Ennek az emléktáblának a fontosságát az is kiemeli, hogy „már” 1976-ban felállították.

A fasizmus matematikus áldozatainak emléktáblája, V. Reáltanoda utca 13-15.

Balról jobbra: Kőnig Dénes (T. Sós Vera szivességből),
Grünwald Géza (Gergő Éva szivességből) és László Dező

Itt csak néhány szóval emlékezünk meg öt matematikusról az emléktábla első névsorából és egy matematikusról a második névsorból.

Bauer Mihály (1874–1945) a Műegyetemen tanult, Rados Gusztáv és Kőnig Gyula is tanította. Bauer tizennyolc éves korában kezdett matematikai dolgozatokat közölni. 1918-ban tanári kinevezést kapott a Műegyetemen, bemutatását a híres matematikus, az akkori rektor Kürschák József vállalta. 1922-ben Bauer volt az Eötvös Loránd Matematikai és Fizikai Társulat új Kőnig Gyula-díjának első jutalmazottja. A Műegyetemen nem léptették elő, az antiszemita diákok gyakran megzavarták előadásait, végül 1936-ban kényszernyugdíjazták. 1944-ben koncentrációs táborba deportálták, ahonnan még hazatért, de még 1945-ben meghalt.

Kőnig Dénes (1884–1944), az akadémikus és volt műegyetemi rektor Kőnig Gyula fia, Budapesten és Göttingenben tanult, 1907-ben doktorált, és még abban az évben munkába állt a Műegyetemen. Kőnig Dénes a grafélmélet úttörője volt, 1935-ben professzori kinevezést kapott, és 1936-ban monográfiát jelentetett meg *Theorie der endlichen und unendlichen Graphen* címmel. A könyv alapmunka a grafélmélet területén, és azóta sem avult el. Angol fordítását 1990-ben jelentették meg *Theory of Finite and Infinite Graphs* címmel (Birkhäuser, Boston). Magyarország német megszállását követően, 1944. március 19 után, üldözött matematikusoknak segített. Amikor 1944. október 15-én megtörtént a nyilas hatalomváltás, Kőnig Dénes már saját maga szá-

mára is reménytelennek látta a helyzetet, és öngyilkos lett.

Szűcs Alófi (1884–1945) Budapesten és Párizsban tanult, majd középiskolában és a Műegyetemen is tanított, ahol az 1920-as évek végén kapott kinevezést Rados Gusztáv tanszékére. Kutatásai variációs számításokra és differenciálegyenletekre terjedtek ki. A nyilasok otthonából hurcolták el 1945. február 4-én. Többé soha senki sem látta.

Csillag Pál (1893–1944) születési éve más források szerint 1896. Fejér Lipót tanítványa volt, és már huszonegy éves korában doktorált. A Goldberger-textilgyár alkalmazta matematikusként, de zsidó származása miatt 1938-ban elvesztette állását. 1944-ben tűnt el.

Grünwald Géza (helyesen, 1910–1942)¹⁸ Szegeden tanult, és 1935-ben szerezte meg a doktori címet. Az approximációelméletet kutatta. Tagja volt a fiatal matematikusok körének, amely hetente találkozott Anonymus szobránál, hogy az előző hét tudományos és egyéb eseményeit megvitassa. Munkaszolgálatosként gyilkolták meg. A Bolyai János Matematikai Társulat évente Grünwald Géza-díjat ad harmincévessel nem idősebb matematikusoknak, akik fontos eredményeket értek el a matematikai alap kutatásban.

László Dező (1913–1943)¹⁹ tanulmányait Budapesten kezdte, majd a *numerus clausus* törvény miatt Szegeden fejezte be. Végzés után nem tudott elhelyezkedni, ezért kitanulta az asztalos mesterséget. Észak-Erdély visszacsatolása után Kolozsvárt kapott tanári munkát. 1942-ben munkaszolgálatra

Arany Dániel (a győri Révai Miklós Gimnázium szivességiéből) és nyughelye a Dohány utcai zsinagóga kertjében a Hősök Temetőjének egyik tömegsírjában.

rendelték. Életében mindössze egyetlen, halmazelméleti témájú dolgozata jelent meg, az 1930-as évek elején. Erdős Pál fontosnak találta a dolgozatot, megmutatta Neumann Jánosnak, és Neumann intézte el a megjelentetését a *Compositio Mathematica* című folyóiratban. 1947-ben jelent meg még egy dolgozata, ez már halála után, és barátai rendezték sajtó alá. 1974-ben Péter Rózsa kezdeményezte, hogy gimnáziumi matematika szakkörök vállalják el egy-egy mártír matematikus emlékének ápolását. A székesfehérvári Teleki Blanka Gimnázium matematika szakköre Láng Hugó tanár vezetésével Lászlár Dezsőt választotta névadónak. Amikor Erdős Pál erről értesült, Lászlár Dezső-díjat alapított az iskolában.

Fejes Tóth László matematikus akadémikus mondta el a következőket Lászlár Dezsőről:²⁸ „Arra a területre, amit azután később egész életemen át műveltem, azaz elhelyezési és fedési kérdésekre, egy nagyon kedves kollégám, Lászlár Dezső hívta fel a figyelmemet. Azt kérdezte, hogy hogyan kell, mondjuk egy négyszetben vagy egy körápon, a pontot úgy elhelyezni, hogy a közöttük levő minimális távolság maximális legyen. [...] Lászlár Dezsőről hadd mondjam el, hogy amikor Kolozsvárra kerültem, ő is ott dolgozott, a Zsidó Gimnáziumban volt tanár. Később munkaszolgálatra hívták be, aknát szedettek vele, comblovást kapott, és hagyták szegényt elvérezni. Amikor munkaszolgálatos volt, akkor a családjával szoros kapcsolatban voltunk. Sokszor meglátogattuk a feleségét és két kis gyermekét. A felesége mondta el, hogy mi történt vele. Arra már

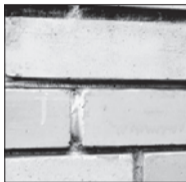
nem emlékszem, hogy ez pontosan mikor volt, mert az évek összefolynak az emlékezetemben. A felesége nagyon művelt, szép nő volt, és még ma is borzadállyal tölt el az a gondolat, hogy ezt az asszonyt marhavagonban hurcolták el, és sok szenvedés után Auschwitzban, gázkamrában végezte a két kiügyekkel együtt.”²⁷

Ide tartozik *Arany Dániel* (1863–1945) története is. Gimnáziumi matematikatanárként dolgozott, és 1893-ban megalapította az azóta is közkedvelt *Középiskolai Matematikai Lapokat*. Csak néhány évig szerkesztette a folyóiratot, majd átadta a szerkesztést Rácz Lászlónak. 1905 és 1919 között Arany műszaki főiskolán tanított, de 1919 után kényszer-nyugdíjazták a kommunizmusba való állítólagos részvételére hivatkozva. Hátralevő életében soha sem tudott elhelyezkedni. Matematikai kutatásait azonban folytatta, elsősorban a valószinűség-számítás és a játékelmélet érdekléte, és társszerzője volt egy, a biztosítási matematikáról szóló monográfiának. Élete végéig foglalkoztatta a középiskolai matematikaoktatás.

1944-ben a zsidó Arany és felesége gettóba kényszerült, és egyikük sem érte meg a felszabadulást. Hamvaik tömegsírban nyugszanak a Dohány utcai zsinagóga kertjében. Mielőtt Arany bevonult a gettóba, gondoskodott arról, hogy értékes matematika könyvtára ne vesszen kárba, és azt az Eötvös Loránd Matematikai és Fizikai Társulatnak adományozta. Arany Dániel nevét az első és második gimnazisták országos matematika versenyre viseli.

LÁTHATATLAN EMLÉKMŰ A TREFORT-KERTBEN

A 2015-as „Fehér folt” cikk óta jelent meg az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Trefort-kerti kampuszán (a Múzeum körút és a Puskán utca között) a „Jel a kertben,” az ELTE Bölcsészkarának második világháborús emlékműve. Ez az emlékmű a Gólyavár melletti téglalapú épület fugájában vé-

Egy név a 198 között a Trefort-kert téglafalának fugájában

gíghúzott fémszalag, amely magyarul és angolul, valamint Braille-írással (de héberül nem) közli: „Az egyetem mindazon polgárai emlékére, akik a zsidótörvények, a vézskorszak, a második világháború áldozatai estek. ELTE, 2014.” A fémszalag 200 méter hosszban 198 áldozat nevét, születési és halálozási adatait és az áldozat státuszát tünteti fel. Az utóbbiként a következők szerepelnek: deportált, kényszermunkás, deportált kényszermunkás, civil áldozat, elhurcolták, öngyilkos lett, munkaszolgálatos, tartalékos karpaszományos tizedes-címzetes szakaszvezető, tartalékos karpaszományos őrmester, eltűnt, megölték, lelőtték, vagy egyszerűen semmi.

Érthetetlen és elfogadhatatlan a „civil áldozat” státusz szemben(?) például a „deportált” vagy „kényszermunkás” megjelöléssel. Mintha a deportáltak, a kényszermunkások, a munkaszolgálatosok és a többiek, akik nem katonák voltak, nem civil áldozatok lettek volna. Amikor ezt szavá tettem az emlékmű egyik szellemi forrásánál, azt a választ kaptam, hogy ők csak követték a korabeli szóhasz-

nálatot. Ezt sem elfogadni, sem pedig ebbe belenyugodni nem lehet, mert a korabeli szóhasználat alkalmazása a korabeli ítélkezést konzerválja.

Szomorú az is, hogy a megrendítő emlékszalagot csak az veszi észre, aki tud róla. A szalagon megjelenő szövegben kívül semmilyen jelzés, figyelemfelhívó tájékoztatás nincs, mintha az emlékszalag felállítói a legnagyobb diszkrécióna törekedtek volna. Arva lehetett volna gondolni, hogy az emlékszalag felállítását követően, tekintettel a kritikákra is, majd késül valamilyen jelzés vagy figyelemfelhívás, de 2017 májusában továbbra is láthatatlan marad ez az egyébként megrendítő emlékmű.

EMLÉKEZÉS VAGY EMLÉKEZÉSPOLITIKA

A 2014 novemberében tartott avatáson Komoróczy Géza professzor is beszélt, és hiányolta a hébernyelvű feliratot a szalagon. Ez a hiány szimbolizálja a felemásra sikeredett emlékezést. Komoróczy 2015-ben többek között ezt írta: „Az, ami most a Trefort-kertben látszik, csak úgy értelmezhető, hogy az Egyetem – emlékezéspolitikai vagy nemzetpolitikai (?) okokból – visszamenőleg és bocsnátkérvőleg visszafogadja az egyetemi közösségbe a második világháború zsidó áldozatait is: visszafogadja őket mint magyarokat, de mint zsidókat, amely okból *áldozattá* váltak, nem.”²² Szomorú jellemzése a mai magyarországi valóságnak, hogy az „emlékezéspolitikai” szempontok az emlékezést is alárendelik a politikának.

SOK MINDENKIRE KELL MÉG EMLÉKEZNI

Ugyancsak 2014-ben állítottak emléktáblát a Semmelweis Egyetem Bőrgyógyászati Klinikájában (VIII. Mária utca 41., teljes nevén Bőr- és Nemi-kórtani és Bőronkológiai Klinika). Az emléktábla felirata „IN MEMORIAM 1944-1945 A HOLOCAUST BŐRGYÓGYÁSZ ÁLDOZATAI.” Az emléktábla 41 mártírhalált halt magyar zsidó bőrgyógyász orvos nevét sorolja fel, és nemcsak egyetemi bőrgyógyászokat, hanem másokat is, akikről gondos kutatásokkal tudomást szereztek. Valószínűleg a Semmelweis Egyetem többi klinikáján is lehetne – kellene – hasonló emléktáblát felállítani, de a bőrklinika eddig egyedül áll emléktáblájával. A betegekkel szűfolt váróteremben furcsa gondolatokat ébreszt az emléktábla, mintha a hosszú várakozásba belejártasana ezeknek az orvosoknak a

Emléktábla 41 bőrgyógyászlól a Bőrgyógyászati Klinika várótermében

hiánya. Mesélnék eseteket, hogy az 1940-es években a keleti fronton vezénylő honvédtisztok és a munkaszolgálatosok felügyelői keretlegények inkább hagytak elvérezni sebesült honvédeket, semhogy megengedték volna, hogy a munkaszolgálatos zsidó orvosok ellássák őket, és megmentsek az életüket.

Zoltán Mária Flóra: Dr. Zoltán István
fül-orr-gégész adjunktus portréja (1991),
a festőművész szívesességéből

Itt említek meg egy példát a fájdalmas hiányok közül. Dr. Zoltán István (1899–1945) a Fásori Evangélikus Gimnáziumba járt, majd a Királyi Pázmány Péter Egyetemen 1923-ban avatták orvosú. Sebészeti, fül-orr-gégészeti és korbonctani szakvizsgái nyomán lett az Orr- Gége- Fülészeti Klinika munkatársa, Lénárt Zoltán professzor meghívására. Klinikai orvos, kutató és a szövettani laboratórium vezetője volt és a professzúra várományosa Lénárt professzor 1941-es visszavonulásával. Zoltán István publikációs és kongresszusi aktivitása nemzetközi figyelmet keltett, zsidó lévén azonban 1942-ben nem kaphatta meg a kinevezést. Külföldi meghívások menekülésre is lehetőséget nyújtottak volna, de sem a betegeit, sem idős szüleit nem akarva magukra hagyni. A nyilatkozatok 1944-ben elhurcol-

ták, és a mauthauseni koncentrációs táborban pusztult el napokkal a felszabadulás előtt. Festőművész leánya felajánlotta apjáról festett portréját apja klinikájának, mai teljes nevén a Fül-Orr-Gégészeti és Fej-Nyaksebészeti Klinikának emlékeztetőül, majd évek múltán, miután a képet nem állították ki, visszakérte. A család lakása valaha az Andrássy út egyik épületében volt, az épület előtt a járdán emlékkő tiszteleg Zoltán Istvánnak. A ház falán a család a kerületi önkormányzat hozzájárulásával emléktáblát szeretne elhelyezni, de ezt eddig a ház tulajdonosa megakadályozta.

Néhány éve beszélgettem egy nagynevű, Amerikában élő tudóssal, aki elmesélte 1944–45-ös budapesti megpróbáltatásait. Megkért azonban, hogy kezeljem diszkrétan a származására vonatkozó információt, mondván, nem szeretné elveszíteni magyar barátait. Kérdés, hogy mennyire tekintheti barátainak azokat, akiket ilyen bigottsággal vádol, ami könnyen lehet teljesen igaztalan.

Ide tartozik az a ködösítés, amely hosszú ideje folyik a Magyarországról emigrált ún. „marslakók” és Nobel-díjasok történetével kapcsolatban. Sokszor úgy állítják be távozásuk okát, mintha mindössze a kíváncsiság és a kalandvágy készítette volna őket távozásra. A „marslakók” címke is válhat az eufemizmus eszközevé, ha az emigrálás igazi okainak elfedésére használják. Teller Éde, aki az egyetlen volt az öt „marslakók” között, aki nem tért ki, maga is akarva-akaratlanul hozzájárult a ködösítéshez, amikor első hazai látogatásán egy gyűlésen így fordult hallgatóságához: „Véreim, Magyarok!” Teller az 1920-as években nem használhatta volna ezt a megszólítást, és ma sem, de az 1990-es évek elejének eufóriájában örömmel kiélte ezt a gyerekkorában számára tilos fantáziát.

MENTŐK ÉS A JÖVŐ TUDÓSAI

Legalább szimbolikusan essék szó ebben az írásban is azokról az embermentőkről, akikről a *Budapesti séták a tudomány körül* című könyvünk megemlékezik, különösen az evangélikus lelkész Sztrehlo Gáborról és a svéd kereskedelmi diplomata Raoul Wallenbergről, és bemutatja budapesti emlékműveiket.

Az általuk megmentett sok ezer élet között több olyan fiatal is volt, akiből világhíres tudósok lettek, mint például a Sztrehlo Gábor által megmentett magyar–amerikai kémiai Nobel-díjas *Oláh György* (1927–2017) és a Wallenberg által megmentett nemzetközi hírt magyar–svéd biokémikus *Ernst László* (1920–1998).

© Hargittai István

Raoul Wallenberg egyik budapesti emlékműve.
XII. Szent István park. Pátzay Pál alkotásának (1949)
másolata, Györfi Sándor munkája (1999)

Ferenc Vermeir felvételéről, rajza Ernest László színesítésként

Raoul Wallenberg 1944. november 26-án

© Hargittai István

Szezhlo Gábor emléktáblája az evangélikus templom falán,
I. Bécsi kapu tér

Jóbbra: Szezhlo Gábor emlékműve
(Vigh Tamás és Vinkler Barnabás, 2009), V. Deák tér

© Hargittai István

Foto: Hargittai István, a Hóbi Alapítvány szíveskedésével

Dláh György gimnazistaként (néhai Dláh György szíveségéből) és George A. Dláh Nobel-díjasként 2001-ben Nobel-díjasok társaságában, közlpen

Balra: Ernster László a Zsidó Kórházban Dr. Lajta Alfréd asszisztenseként
Közlpen: Dr. Lajta Alfréd, akit a Zsidó Kórház többi orvosával és a betegekkel együtt a nyilasok meggyilkoltak
(Ernster akkor már másutt volt)

Jobbra: A svéd királyné az 1978-as Nobel-díj-átadási ünnepségen; balra, a királyné jobbján, Lars Ernster
(mindhárom kép néhai Ernster László szíveségéből)

SZOMORÚ TANULSÁG

Nyilvánvalóan messze nem teljes áttekintésünk egyik tanulsága, hogy alig állítottak emlékművet *„személy szerint”* a holokauszt áldozataitól esett magyar tudósoknak. Ma, a 2010-es évek második felében ez azért is szomorú, mert a Horthy-korszak antiszemita főiránát, közéleti személyiségeinek, politikusainak egyre több emlékművel tisztelnek. Egyre erősödik az a benyomás, hogy a hivatalos Magyarország nemcsak elkérte a szembenézést a múlttal, de az aktív történelemhamisításon túlmenve egyre nyíltabban vállalja és viszi tovább a két világháború közötti hatalom katasztrófához vezető politikai örökségét.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Megköszönöm Hargittai Magdolnának, Hay Diánnának, Komoróczy Gézának, Kőbányai Jánosnak és Simonovits Andrásnak a kézirat elkészítéséhez nyújtott segítségét.

HIVATKOZÁSOK ÉS JEGYZETEK

- ¹ Hargittai István és Hargittai Magdolna, *Budapesti évtől a tudományévtől*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2015. Az eredeti angol nyelvű kiadás: I. Hargittai and M. Hargittai, *Budapest Scientific: A Guidebook*. Oxford University Press, Oxford, UK, 2015.
- ² Hargittai István, „Hetvenéves fehér folt.” *Magyar Tudomány* 2013, 1035–1045.
- ³ <http://mta.hu/hatteranyagok/s-magyar-tudomanyos-akademia-tortenete-105670>, Főnagyzoltán és Pótv János, 2016. február 1. Letöltve: 2017. június 20.
- ⁴ Rédey Soma főosztályvezető-helyettes közlése 2017. július 13-án. Az általam kifogásolt, „A Horthy-korszakban (1920–1944)” címet viselő rész teljes szövege a következő: „A háború és forradalmak után erősen akadózva indult újra az Akadémia munkája, mert a háborús infláció felemészítette vagyonának jelentős részét. A Trónon után az ország helyreállításában a kultúrának és tudománynak nagy szerepet szánt kultuszminiszter, gróf Klebelsberg Kunó rendszeres államszolgálati támogatata az intézményt. Anyagi stabilitását azonban csak az 1920-as évek végén szerezte vissza, amikor gróf Vaytzó Ferenc teljes vagyonát az Akadémiára hagyta. A földhírtörvény, ingatlanok, pénzben, értékpapírokban és ingóságokban fekvő 16 millió pengő Vaytzó-hagyatékának ettől kezdve évi 500–600 ezer pengőnyi jövedelmét fordították tudományos célokra: kutatások támogatására, pályadíjakra, könyvkiadásra.

Sajátos kedveltség jellemezte az Akadémiát a két világháború között. Szellemisége és vezetése makacsul őrizte 19. századi végig avult konzervatívizmusát, amely elsősorban a természettudományok elutasításában nyilvánult meg. Tovább rontotta ezek helyzetét, hogy [a] kutatóikra fordított támogatásokat mechanikusan osztották szét a három osztály hat alosztálya között, így a világszerte felfutóban lévő kémia, biológia, orvos- vagy műszaki tudományra csak a támogatás hatoda jutott a Természettudományi alosztály keretében. Ugyanakkor méltán világhírű természettudósok kerültek be az Akadémia tagjai közé, mint az előbb hazai Nobeldíjas Szenti-Györgyi Albert biokémikus, Kandó Kálmán gépészmérnök vagy Zemplén Géza kémikus.” Forrás: Főnagyzoltán és Pótv János, „A Magyar Tudományos Akadémia története”, 2016. február 1, <http://mta.hu/hatteranyagok/s-magyar-tudomanyos-akademia-tortenete-105670> (2017. július 15). Az ezután következő rész már a háború utáni történettel foglalkozik.

- ⁵ Fillic Lajos, „Richter Gedeon (1872–1944).” In: Novák Tulkács Krisztina – Hermecz István (szerk.): *Élet és halál: Magyar Gyógyászati Akadémiai Társaság*, 2005, Budapest, 69–82.
- ⁶ Max Born, *My Life: Recollections of a Nobel Laureate*. Charles Scribner’s Sons, New York, 1978, 214. oldal.
- ⁷ Nyitrai Ferencné (2001): *Fellner Frigyes (1871–1945)*. In: Csuhák István (szerk.): *Nagy magyar statisztikusok 18: Fellner Frigyes (1871–1945) műveinek online digitális kiadásai*. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest, 7–20. http://konyvtar.ksh.hu/digitalizalt_anyagok/nagy_magyar_statistikusok/NMSStat_18_Fellner_Frigyes.PDF
- ⁸ *Diszkrimináció, Emancipáció – Asszimiláció, Diszkrimináció: Magyarországi egyetemi tanácsok letrajzi adatlata 1848–1944*. I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanácsok. Szerkesztette Kovács I. Gábor. Összeállította Kovács I. Gábor – Kiss Zsuzsanna – Tulkács Árpád. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012.
- ⁹ Az 1949 előtti tisztelési tagtság a következőket jelentette: „Tiszteleti tagokká részben akadémiai, közéleti, politikai, egyházi tisztviselőket, pénzembereket választottak, részben pedig az idős akadémiai tagok meglett tudományos pályáján ismerők el ezzel a legmagasabb akadémiai tagsági formával.” Lásd: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002*, MTA Történelmi Kutató Központ – Tudománytár, első kötet, Budapest, 2003, 14. oldal.
- ¹⁰ Nagy Ferenc, *Nevezés János és a „magyar tőrök” a dokumentumok tükrében*. Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, 1987, Budapest, 208–213. oldal.
- ¹¹ K785/139 jelű levél az MTA Kéziratarchívum, idézve in Hargittai István, „Wigner Jenőről.” *Élet és Irodalom* 2014. október 10, 12. oldal.
- ¹² Lásd: Kovács M. Mária, *Történeti ábrák: A nemzeti elvadás Magyarországon, 1920–1945*. Napvilág, Budapest, 2012.
- ¹³ *Nevezégyházi Napló*, 1922–1926. XXIV. kötet, 295. oldal, 320. old. (1924. június 4), in Kovács M. Mária, *Történeti*

ajlás: A magyarok élelása Magyarországon, 1920-1945. Napvilág, Budapest, 2012, 50. oldal.

- ¹⁴ Ez a Valentiner becsdította el hamarosan a híres matematikust, Emmy Noetherrel azzal a nem hivatalos megjegyzéssel, hogy „Noether túlságosan szocialista és baloldali, sohasem válhatna belőle jó néci.” A hivatalos indoklás az elbocsátás okát Noether zsidó háttérét jelölte meg. Hitler a *Mein Kampf*ban írta: „A női egyenjogúság gondolata a zsidó intellektus találmánya.” Joseph Goebbels ehhez még azt tette hozzá, hogy „A nők küldetése az, hogy legyenek győmyörök, és sziljenek gyerekeket.” In McGrayne, Sharon Bertach (1998): *Nobel Prize Women in Science: Their Lives, Struggles, and Momentous Discoveries.* Birch Lane Press, Secaucus, NJ (2. kiadás: 2001. James Henry Press, Washington DC, 83. oldal. http://books.google.hu/books?id=nXR_8px38vEC&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false)
- ¹⁵ Max Born, *My Life: Recollections of a Nobel Laureate.* Charles Scribner's Sons, New York, 1978, 256. oldal.
- ¹⁶ Radnóti Miklós *A la reberche...*
- ¹⁷ Radnóti Miklós *Son emléke, son varzolat* (1944).
- ¹⁸ Gergő Éva, Grünwald Géza lánya arról tájékoztatott, hogy az emléktábla hiúsán jelöli édesapja szilietési és halálzozási dátumát.
- ¹⁹ Filip László, „Magyar matematika Erdélyben a két világháború között.” *Magyar Tudomány* 2001, 162 (május).

²⁰ Hargittai István, „Fejes Tóth László.” *Magyar Tudomány* 2005, 166 (március), 318-324.

²¹ Szerző megjegyzése: Családunk története egy bizonyos pontig Lászlókéhoz hasonlóan alakult. Édesapám, Dr. Wilhelm Jenő budapesti ügyvédet 1942. szeptember végén aknazedőre hajtották a keleti fronton, hogy pusztá kézzel szedje az aknákat. Egy akna felrobbant alatta, súlyosan megsebesült, és elvázott. Édesanyám, tizéves bátyám és én, aki akkor még nem voltam hároméves, Budapestről leköltöztünk édesanyám szülővárosába, Orosházára. 1944 tavaszán gettóba zártak bennünket, majd júniusban elindult a marhavagonokból összeállított vonatunk Auschwitz felé. Útközben valahol megállították a vonatot, amely egy darabig visszafelé tolatott, majd újra elindult, de most már Ausztria irányában (mindent mi csak jóval később tudtuk meg). Az történt, hogy a zsidó vezetők és a németek közötti tárgyalások eredményeként néhány vonatot Auschwitz helyett Ausztriába irányítottak. A mi vonatunk nem volt ezek között, de egy Ausztriába szánt szerelvény tévedéséből már elment Ausztrába, és ezt helyettesítette a mi vonatunk. In Hargittai István, *Életem: Egy tudományos kutató találatása a 20. században.* Typotex, Budapest, 2003, 52-54. oldal.

²² Komoróczy Géza, „Öt héber szó.” *Élet és Irodalom*, 2015. december 4.

